

DISKURZÍVNA KONCEPCIA MENTÁLNEHO

MIROSLAV POPPER, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

POPPER, M.: A Discursive Conception of the Mental.
FILOZOFIA 52, 1997, No 9, p. 618

The author's aim is to examine an alternative approach to the exploration of mind. In this respect he focuses on the paradigm of discursive psychology, where the discourse is seen not only as its theoretical basis, but mainly as a methodological means for grasping human nature. His question is, whether the reinterpretation of the psychological approaches employed so far by the discursive paradigm, could be of help here.

Úvod. Cieľom príspevku je podať v porovnaní s klasickým kognitívnym prístupom alternatívny pohľad na skúmanie mysle. Ide o paradigmu diskurzívnej psychológie, v ktorej má diskurz prvoradé miesto nielen v rámci teoretických východísk, ale predovšetkým ako metodologický nástroj chápania ľudskej podstaty. Hlavným zámerom je ukázať konzekvencie reinterpretovania doterajších psychologických prístupov na základe diskurzívnej paradigmy na teoreticko-metodologickej úrovni.

Historické pozadie. Termín "myseľ" striedavo nachádza a stráca svoje miesto v teoretickej psychológii. Je paradoxné, že v doterajšej histórii tejto vednej disciplíny sa používali takmer rovnaké argumenty pre jeho ponechanie i odmietnutie. Ide predovšetkým o argumenty týkajúce sa objektivity a subjektivity. Počiatkové zameranie experimentálnej psychológie na skúmanie elementárnych obsahov vedomia začalo pomerne rýchlo upadať nielen pre málo presvedčivé výsledky používanej introspektívnej metódy, ale predovšetkým v dôsledku snahy "zobjektívniť" túto disciplínu a postaviť ju na úroveň fyzikálnych vied. Kategória mentálneho tak bola v období behaviorizmu úplne vylúčená z vedeckého bádania, a to pre subjektivismus hroziaci z jej skúmania. Namiesto nej sa do popredia dostali "tvrdé" štatistické merania vstupov (podnetov) a výstupov (reakcií) organizmu, ktoré mali objasniť a predikovať kauzalitu ľudského správania. Masívnemu napredovaniu kauzálneho vyvodzovania objektívne platných reakcií organizmu neubrali na sile ani zistenia súbežne sa rozvíjajúcej geštalt-psychológie, týkajúce sa vyčleňovania figúr z pozadia v závislosti od toho, ktorá časť obrazca sa stáva pri ("subjektívnom") vnímaní centrom pozornosti (aj keď sa tým spochybnila všeobecná platnosť objektívnych reakcií na podnety vo výskumoch psychológie bez mysle a ukázala sa prinajmenšom výberovosť vnímania). V nasledujúcom období však predsa nastala jedna podstatná zmena. Mentálne sa vrátilo medzi základné psychologické pojmy a začali sa od neho odvíjať aj ďalšie kategórie, ako napr. mentálne procesy, mentálne reprezentácie a pod. Hoci sa výskum stále orientoval na testovanie jednotlivých vstupov a výstupov, jeho cieľom sa stala objektivizácia hypoteticko-deduktívnych úvah, modelov a teórií o povahe mentálneho. Neskúmala sa teda myseľ samotná, ale teoretické úvahy o jej fungovaní v podstate na základe behavioristickej metodológie "podnet - reakcia". Zvlášť dôležitú úlohu tu zohrali

kognitívne vedy a počítačové vytváranie a testovanie modelov mentálnych procesov.¹ Tieto procesy sa však považovali za neprístupné priamemu skúmaniu. "Objektívne" sa dali potvrdiť len ignorovaním "subjektívneho" prežívania ľudí z mäsa a kostí. V záujme objektivizácie kognitívnych procesov nebolo dokonca ani žiaduce skúmať odlišné mentálne prežívanie ľudí a ich rôzny prístup k tým istým problémom. Namiesto toho sa hľadali najefektívnejšie postupy spracúvania informácií.

Niet divu, že za danej situácie sa medzi "odľudštenou" teoretickou psychológiou a poradensko-terapeutickou psychológiou vytvorilo určité vákuum. Aj keď druhá z nich sledovala nové teórie a vznikali v nej rôznorodé školy a prúdy, jej základom zostával kontakt so živým človekom. Opierala sa o jeho výpovede o sebe, emocionálne prežívanie a konanie v konkrétnych životných každodenných situáciách. Nielen táto skutočnosť, ale ani výsledky iných vedných disciplín nemohli ostať v teoretickej psychológii dlhodobo nepovšimnuté. V siločiarach psychológie každodenného života, lingvistickej antropológie a naratológie sa tak rodil nový smer - diskurzívna psychológia (napríklad práce Harrého [1], Harrého a Gilletta [4], ktorí patria medzi jej priekopníkov). Hoci Harré pri pohľade do histórie psychológie stanovuje ostré metodologické a metafyzické rozdiely medzi etapou štatistických výskumov typu "podnet - reakcia" a etapou hypoteticko-deduktívneho uvažovania o mentálnom, treba zdôrazniť, že obe majú rovnaký najvyšší cieľ - získať maximálne objektívne poznatky o človeku. V mene tohto cieľa sa mentálne v behaviorizme úplne ignoruje a zatracuje. V kognitívizme, hoci stojí na výslnň, sa chápe ako priamo neuchopiteľné, a preto o ňom možno iba špekulovať a pripisovať mu úlohu aktívneho spracovávatel'a informácií spôsobom, ktorý je nám nedostupný. Kognitívna veda teda skúmala mentálne bez vedomia [2]. Objektivita tak v oboch prípadoch vylúčila z priameho sledovania to, čo každý z nás skutočne prežíva - vedomé myšlienky, presvedčenia, túžby, zábery, emócie.

Diskurzívny obrat. Psychológia okrem teoretického poznávania vždy plnila aj funkciu psychoterapeutického a poradenského využitia nových zistení, preto sa nemohla a nemôže s takýmto stavom natrvalo uspokojiť ani po teoretickej, ani po aplikačnej stránke. Pritom ani snaha o objektívnosť jej nemôže byť úplne ľahostajná. Diskurzívna psychológia, zakorenená v sociálnom konštrukcionizme [3], sa pokúsila vyriešiť túto dilemu netradične. Vylúčila všetky špekulácie o mysli a zamerala sa na obsahy vedomia, ktoré sa dovtedy považovali za subjektívne. Problémom bolo, ako ich čo najviac zobjektívniť. Určitým lingvistickým východiskovým bodom by mohla byť už samotná viacvrstvosť pojmu "objektívnosť", resp. to, že tento pojem nadobúda významy na viacerých rovinách. Za kľúčové možno považovať jeho dve filozofické vymedzenia či interpretácie:

1. objektívny ako existujúci nezávisle od ľudského vedomia, čo implikuje platnosť jeho existencie bez ohľadu na životnú prax a poznanie ľudí;

¹ Máme na mysli symbolové modely. Mentálne procesy na úrovni neurofyziológie (aktivity neurosietí) a biochemizmov v tomto príspevku nerozoberáme.

2. objektívny ako správny, hodnoverný, čo implikuje posúdenie týchto kategórií spoločnosťou ľudí, nachádzajúcich sa v špecifických kultúrno-historických podmienkach.

Kým behaviorizmus a kognitivismus si v úsilí o všeobecne platné teórie osvojili prvý význam, diskurzívna psychológia sa prikláňa skôr k druhému významu. Vyplyva to už z jej chápania diskurzívnych aktivít, ako vždy podliehajúcich lokálnym štandardom správnosti a nesprávnosti ([1], 4). Podstatnejším predpokladom nového definovania objektivity však bola radikálna zmena celkového pohľadu na človeka, ktorý ho považoval za subjektívnu bytosť. Namiesto toho sa na človeka začalo nazerať ako na jedinca nachádzajúceho sa v reálnom prostredí, s ktorým interaguje a z ktorého čerpá svoje vedomé obsahy. Primárny dôraz sa kládol na jeho interakcie s inými jedincami a na sociálny svet, v ktorom sa pohybuje. Povedané metaforicky, cieľom bolo ukázať ho ako bytosť nachádzajúcu sa v pavučine neustále tkanej okolitými ľuďmi, pri nevyhnutnom zachovaní fyzikálnych zákonov a konštituovanie nových pavučiniek pomocou osvojovania si istých zručností a stanovených konvencií na základe vzájomnej dohody. K osvojovaniu dochádza nielen pomocou formálnych, ale aj neformálnych pravidiel, ktoré si osvojuje jednak na základe ústneho podania, jednak sa ich učí používať v praktickom každodennom živote. Išlo o snahu odstrániť ostrú hranicu medzi objektívnym a subjektívnym a ukázať, ako tieto protichodné kategórie do seba navzájom prenikajú, ako subjektívne čerpá z objektívneho, aby preň vzápätí vytvorilo nový zdroj poznania.

Diskurzívna psychológia sa zameriava na štúdium vedomých obsahov mysle v konkrétnych životných situáciách, ktoré nielen vytvárajú podmienky pre tieto obsahy, ale ich aj korigujú a umožňujú zisťovať protirečenia medzi slovom a činom či slovom a zámerom (aj keď určite nie všetky). Umožňujú teda skúmať ich objektivitu v zmysle pravdivosti a hodnovernosti výpovedí v lokálnych kultúrnych medziľudských situáciách.

K novému pohľadu na Ja prispela aj antropológia, ktorá sa začala zaoberať evolúciou ľudského vedomia. Aké evolučné výhody priniesol vznik vedomia ako novej kvality mysle našim predkom? - to bola jedna z otázok, ktoré si kladla. Dajme slovo L. B. Leakeymu: "Úlohou jednotlivcov v spoločnostiach primátov je schopnosť predpovedať správanie druhých. Jedným zo spôsobov by bolo, keby jedinec mal vo svojom mozgu obrovskú mentálnu databázu, v ktorej by uskladňoval každú možnú činnosť spoločníkov v tlupe a vlastné primerané reakcie. Takto dosiahol výkonný počítačový program Deep Thought (Veľká myšlienka) pozíciu veľmajstra v šachu. Počítače sú však pri prešetrovaní všetkých možných kombinácií pre konkrétny súbor okolností neporovnateľne rýchlejšie ako živé mozgy. Vyžaduje sa nejaký iný prostriedok. Ak by napríklad jedinci boli schopní monitorovať svoje správanie, a nielen pracovať ako roboty podobné počítačom, potom by mohli rozvinúť heuristický zmysel pre to, čo robiť za daných okolností. Extrapoláciou by potom boli schopní predpovedať správanie ostatných za tých istých okolností." ([5], 147-148).

A na inom mieste hovorí: "Toto postupne sa rozvíjajúce vedomie nás premenilo na nový druh zvierat'a - na zviera, ktoré určuje ľubovoľné štandardy správania, založené na tom, čo sa považuje za správne a čo za nesprávne." ([5], 153).

Ak by sme prijali hypotézu, že vedomie vzniká z nevyhnutnosti druhového spolužitia, podporilo by to predpoklad, že obsahy vedomia sa formujú prvotne sociálne a až druhotne individuálne, že presahujú konkrétneho jedinca a vytvárajú sa v priesečníku individuálnej a kolektívnej skúsenosti. Navyše ich možno komunikovať nielen verbálne, ale aj neverbálne, a to aj konaním.

Tieto fakty nám umožňujú lepšie pochopiť Harrého koncept diskurzívnej psychológie a niektorých jej základných pojmov: "... Myseľ nie je mentálny stroj spracúvajúci informácie. Slovo 'myseľ' jednoducho zachytáva určité verejné i súkromné aktivity, t.j., zručné používanie symbolov. Diskurz je primárne verejný a iba sekundárne súkromný, preto aj kognície, používanie rôznych zariadení pre mentálne úlohy sú primárne verejné a sociálne a iba sekundárne súkromné a individuálne." ([1], 144).

Pojem diskurz používa Harré vo veľmi širokom význame: nielen ako verbálnu prezentáciu myšlienok a argumentov, ale aj na označenie všetkých druhov kognitívnych aktivít, t.j. aktivít, ktoré využívajú zdôvodnené prostriedky a ktoré sú normatívne vo vzájomných väzbách - sú vystavené kritériám správnosti a nesprávnosti ([1], 144).

Diskurzívna psychológia zamietá tézu, že fungovanie mysle je pre nás neprístupné. Tvrdí naopak, že fungovanie mysle je dostupné v tom, čo spoločne konverzačne vytvárame, a že naša súkromná mentálna aktivita funguje na tom istom princípe, pričom sami rozhodujeme o tom, či ju sprístupníme druhým, alebo nie. Myseľ podľa nej konštituuje súkromné a verejné diskurzy, do ktorých je jedinec zapojený. Subjektivita či skôr jedinečnosť individuálnej mysle je potom daná jedinečnosťou priesečníka ľudských diskurzov a vzťahov, v ktorom sa každé individuum nachádza [1].

V podobnom (konverzačnom) pohľade na myseľ argumentuje aj sesterské odvetvie diskurzívnej psychológie - naratívna psychológia. Vychádza z naratológie a ako ďalší nový smer skúmajúci osobnosť "ako produkt verejného diskurzu, nie vnútorných psychických procesov" vychádza v tomto kontexte z predpokladu, že príbeh funguje ako základný proces porozumenia reality ([6], 179, 181).

Diskurzívna psychológia nás aj pod vplyvom naratológie nabáda k štúdiu toho, ako sa konkrétni jedinci so svojou jedinečnou históriou diskurzov diskurzívne prejavujú. Tu zohráva svoju nezastupiteľnú úlohu jazyk. Je to médium, ktorým jedinec vypovedá o svojich presvedčeníach a ich zdôvodňovaní, t.j. o svojich myšlienkových postupoch a ich dôvodoch, o svojich prianiach a cieľoch, a to explicitne aj implicitne. Zároveň sa však jazyk chápe aj ako nástroj, pomocou ktorého vnímame a prežívame svet. Diskurzívna psychológia sa obracia na rečové akty, ako ich rozpracovali Austin [7] a Searle [8]. Zdôrazňuje ilokučnú silu výpovede, ktorá má vplyv na interpretáciu vysloveného. V závislosti od poznania jedinca, ktorý vypovedá, a od jeho postavenia v sociálnej sieti tak pripisujeme vyslovenému rozdielny význam. Posudzujeme napríklad pravdivosť a spoľahlivosť výpovede, jeho osobnú zodpovednosť, záväzky, ciele, ale aj zámyery, ktoré ňou sleduje. Do tej miery, do akej to robíme verejne, zároveň spoluvytvárame aj jeho identitu. Sémantika používania každého symbolického systému (jazyk nevnímajúc) sa musí, ako hovorí Harré [1], spoločne produkovať a ukončiť ako

akt, ktorý má sociálny zmysel, aby ju iní dokázali pochopiť. Samotné intencie sú potom produktom sociálnych interakcií a nadobúdajú svoj význam v reálnom používaní predmetov a symbolov.

Metodologický obrat. Stieraním ostrých rozdielov medzi objektívnym a subjektívnym a poukázaním na to, ako sa tieto kategórie vzájomne prelínajú, vyzýva diskurzívna psychológia prehodnotiť doterajšie používanie celého psychologického pojmového aparátu. Všetky obsahy a procesy vedomia sa napriek svojej jedinečnosti vytvárajú v konkrétnych diskurzoch či už verejných, alebo súkromných a v diskurzívnych aktivitách sa dajú v pomerne širokom rozsahu komunikovať. Harré [1] z toho vyvodzuje dve úlohy pre psychológiu: a) Namiesto špekulatívneho skúmania kognitívneho spracúvania informácií na úrovni nevedomia sa treba zamerať na neurofyziologické procesy mozgu a nervového systému; b) paralelne s tým sledovať formy diskurzívnych aktov. Pritom medzi hlavné tézy diskurzívnej psychológie patrí téza, že aj nelingvistické akty sa dajú (a mali by sa) analyzovať ako lingvistické.

Pri riešení druhej zo spomenutých úloh musíme prehodnotiť aj doterajšiu metodológiu psychologického výskumu. Ľudské činnosti vrátane verbálnych aktov sa chápu ako diskurzy. Ak im preto chceme hlbšie porozumieť, musíme ich analyzovať. Ak je Ja a vedomie diskurzívne tvorené, nemožno očakávať, že črty osobnosti alebo jej postoje sú raz a navždy dané a statické a že sa bude v rôznych životných situáciách prejavovať konzistentne, čo životná prax v mnohých prípadoch aj potvrdzuje. V diskurzívnej psychológii má medzi výskumnými cieľmi nezastupiteľné miesto skúmanie zdrojov, z ktorých ľudia čerpajú diskurzívne praktiky. Potter a Wetherellová [9] poukazujú v tejto súvislosti na zavedenie pojmu interpretatívne repertoáre, ktorý označuje "široko rozoznateľné zhľuky termínov, opisov a rečových zvrátov, často sústredených okolo metafor alebo živých predstáv," tvoriacich základné stavebné kamene, pomocou ktorých možno vytvárať jednotlivé verzie aktivít, Ja a sociálnych štruktúr v reči. "Sú to dostupné zdroje hodnotenia, konštruovania konkrétnych verzii a vykonávania konkrétnych aktov." ([9], 89). Umožňujú variabilne vykonávať rôzne aktivity v závislosti od daných okolností a odhaľujú rôzne diskurzívne praktiky legitimizované určitým spoločenstvom. Namiesto klasifikovania ľudí sa klasifikujú sociokultúrne konštelácie. Medzi najviac používané, nie však jediné metodologické prostriedky, ktoré slúžia na tieto účely, patrí interview. Jeho výhodou je to, že želané témy možno sledovať v rôznorodých kontextoch, čo výskumníkom umožňuje odhaliť rozdielne interpretatívne repertoáre [9].

Áké nové fakty možno získať pomocou tejto techniky, ktorá sa v rôznych obmenách používala aj v minulosti, aj keď nie tak často a nie za takýmto účelom? Dobré skonštruované otvorené interview v zmysle starostlivého výberu sledovaných tém a ponechania dostatočného priestoru pre potenciálne neočakávané súvislosti poskytuje určitý obraz o tom, ako sa správa jedinec v rôznych situáciách. Je to obraz o tom, aké zážitky, skúsenosti a diskurzívne praktiky všeobecne vplývajú na formovanie a zmenu jeho správania, identity a myslenia. Okrem toho nám v závislosti od použitej vzorky ľudí takéto interview pomáha odhaliť, ako sa správajú iní jedinci s vlastnou históriou diskurzov v podobných, ale aj odlišných situáciách, ako ich vnímajú a prežívajú. Na

základe toho možno lepšie porozumieť formujúcim vplyvom rôznych kultúr a subkultúr, riešeniu konfliktných situácií, následkom plynúcim z nedodržania zaužívaných konvencií, obmedzeniam slobodnej vôle daným prežitými diskurzívnymi kontextami, ako aj osvojovaniu si morálnych noriem, zodpovednosti a rôznych druhov aktivít na ich základe.

Namiesto záveru. Namiesto zhrnutia nastoľujeme niekoľko naliehavých otázok. Stojí diskurzívna psychológia (a všeobecne sociálny konštrukcionizmus) nevyhnutne v ostrom antagonistickom protiklade voči kognitívnej vede (vrátane kognitívnej psychológie), alebo ju z inej perspektívy dopĺňa či obohacuje? Je teda zdôrazňovanie sociálneho konštruovania sveta dôvodom na principiálne popieranie doterajších poznatkov o ňom, alebo si tieto odlišné paradigmy, obe nevyhnutne diskurzívne konštruované, navzájom vymedzujú, prechodnocujú a svojím spôsobom aj rozširujú (spoločné či oddelené) mantinely, v ktorých sa každá z nich môže pohybovať? A napokon, vylučuje kvalitatívna metodológia kvantitatívnu, alebo sa môžu vzájomne korigovať? Nazdávame sa, že napriek hotovým odpovediam pripraveným na oboch stranách si treba asi počkať na ďalšie diskurzívne aktivity, a to nielen v humanitných, ale predovšetkým v biologických vedách (viď najnovšie znepokojujúce experimenty s klonovaním), ktoré môžu túto polemiku nasmerovať k celkom iným horizontom.

LITERATÚRA

- [1] HARRÉ, R.: Discursive Psychology. In: Smith, J. A., Harré, R., Langenhove, L. V. (Eds.): *Rethinking Psychology*. London, Sage 1995, s. 141-159.
- [2] SEARLE, J. R.: *The Rediscovery of the Mind*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press 1994.
- [3] GERGEN, K. J.: *Realities and Relationships. Sounding in Social Construction*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1994.
- [4] HARRÉ, R., GILLET, G.: *The Discursive Mind*. USA, Sage 1994.
- [5] LEAKEY, R.: *Pôvod ľudstva*. Bratislava, Archa 1996.
- [6] MURRAY, K. D.: Narratology. In: Smith, J. A., Harré, R., Langenhove, L. V. (Eds.): *Rethinking Psychology*. London, Sage 1995, s. 179-195.
- [7] AUSTIN, J. L.: Teória rečových aktov. In Oravcová, M. (red.): *Filozofia prirodzeného jazyka*. Bratislava, Archa 1992, s. 118-125.
- [8] SEARLE, J. R.: Čo je rečový akt? In: Oravcová, M. (red.): *Filozofia prirodzeného jazyka*. Bratislava, Archa 1992, s. 180-194.
- [9] POTTER, J. and WETHERELL, M.: Discourse Analysis. In: J. A. Smith, R. Harré and L. V. Langenhove (Eds.): *Rethinking Methods in Psychology*, London, Sage 1995, s. 80-92.

Príspevok vznikol v KVS BK SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/4037/97.

Miroslav Popper, CSc.
Kabinet výskumu sociálnej
a biologickej komunikácie SAV
Dúbravská cesta 9
813 64 Bratislava
SR